

פרק ה': עדותו של אבי

עדותו של אבי

קשר עם חיל רגלי כלשהו. כל המאמצים שלנו נכשלו. נתקלנו ביחס עוין מצד החיילים הפולנים.

האוקראינים, תושבי הסביבה, החלו מיד לבזוז את מחסני הצבא ואף ניסו לקחת מידינו את כלי הנשק שלנו. חילוקי דעות התגלעו בתוכנו; הייתה קבוצה שדגלה בחזרה הביתה, אל המשפחות, ואילו הקבוצה השנייה הציעה לנסות לעבור להרי הקרפטים הקרובים ולהקים שם יחידת פרטיזנים. גם הצעה זו לא התקבלה וכעבור יומיים הגיעו לסטינסלבוב חיילי הצבא האדום. חוייבנו להעביר לידיהם את כל כלי הנשק והתחמושת שהיו בידינו.

החלה הנסיגה הביתה, לדרוהוביץ', שהיתה באותה עת תחת כיבוש גרמני.

בדרכי לכיוון הבית הגעתי לעיר סטריי, המתנתי עד שהגרמנים יסוגו לגדה השנייה של נהר הסאן.

ואז בדיוק ביום כיפור 23 בספטמבר 1939 הגעתי לעירי ונפגשתי עם משפחתי. כולם היו בחיים, בריאים אך מזועזעים עד עמקי נפשם מההשפלות וההתעללויות שעברה האוכלוסייה היהודית בדרוהוביץ' על ידי הקלגסים הגרמנים...

בשבת, שבוע לפני הגעתי, הוציאו הנאצים בכוח את כל נכבדי הקהילה היהודית בעיר, ובראשם הרב אביגדור, כשהם כולם לבושים חגיגית, וציוו עליהם לטאטא את הרחובות. לאחר מכן הם הוכרחו לרקוד ברחובות הראשיים... זו הייתה השפלה איומה להם ולכל יהודי העיר.

לאחר חזרתי, עבדתי בשנים 1940-1941 כמקריין סרטים בקולנוע "אומנות" (sztuka) שהיה בעיר.

אבי ממשיך בעדותו ומספר על מה שקרה לאחר מכן, על גיוסו ושירותו בשורות ה"צבא האדום" בשנים 1941-1942:

"ב-22 ביוני 1941, יום פלישת הנאצים לברית המועצות, גוייסתי וצורפתי לחטיבה 88, חטיבת תותחים נגד מטוסים (הגנה אנטי אווירית). בסוללה שלי שירתו יהודים רבים מעירי דרוהוביץ' ואף היו כאלה ששירתו איתי במערכה בספטמבר 1939. ביניהם זכורים לי: ליאון טייכר, מארק סטוק, סטאניסלב דוביינסקי, אלישע ליבר, יצחק ליבר, וולף לרנר, מקס ברינגס ואחרים.

באופן מפתיע ובלתי צפוי לחלוטין, מצאתי - בעת עבודתי על סיפור חייהם של הורי - את עדותו של אבי, כתובה בפולנית, כפי שנמסרה לנציג "יד ושם" ב-5 באוגוסט 1960.

כיוון שאבי לא הרבה לדבר ולספר וכיוון שלא נכתב רבות על תקופות אלו, זו הייתה עבורי פגישה מרגשת מאוד עם סיפור חייו והיא שסייעה בידי לשפוך אור על תקופות עלומות בחייו.

וכך כותב אבי, מאיר גלס, בעדותו על השתתפותו בקרבות הקשים מול הגרמנים:

"במסגרת הגדוד שלי (גדוד 22), השתתפתי במערכה של ספטמבר 1939, יחד עם חברי יוסף בלר, אף הוא יהודי וסמל בדרגתו. שנינו התגייסנו ליחידה שלנו ברצון רב ובתקווה גדולה שנצליח להכריע את האויב הנאצי. אלא שהתקוות להשגת הניצחון וסיומה המהיר של המלחמה, התבדו! המציאות שהתגלתה לנו הייתה שונה לחלוטין: לאחר מספר ימים של קרבות מרים על קו ז'שוב-טרנוב, בהם נפל חברנו מונדק בירנבאום מדרוהוביץ', הגדוד שלנו התפרק ונאלצנו לסגת תוך כדי קרבות קשים מול האויב המסתער. נסוגנו לכיוון סטינסלבוב כאן - עפ"י השמועות היינו אמורים לחבור ליחידה אחרת. ב-15 בספטמבר הגענו לסטינסלבוב ושם הוקם, משאריות הגדוד שלנו ומגדודי תותחנים אחרים, גדוד 6, שהיה גדוד של תותחים קלים. למרות המפללות הכבדות, החללים הרבים והניסיון המר מול הגרמנים, שאפנו להמשיך ולהילחם. עבורנו, החיילים היהודים, זו הייתה התקווה היחידה שלנו... יומיים מאוחר יותר, התעוררנו מופתעים לשקט משונה ששרר בקסרקטין. הקולות הרגילים של השכמת הבוקר לא נשמעו. ואז הסתבר לנו שבלילה נטשו כל הקצינים את הגדוד וברחו לכיוון הגבול עם רומניה. הגדוד נשאר ללא פיקוד. מיד התארגנה קבוצת חיילים יהודים - תחת הנהגתו של משה בוקסר - שניסתה להציל לפחות סוללה אחת וליצור

ונשלחו הרחק מקו החזית, אלפי קילומטרים מזרחה. שכן על פי תפישתו של המצביא והמחנך הדגול יוסף ויסרינוביץ' סטאלין, "יש לפקוח עליהם עין". אבי מגיע להרי אורל, לישוב בשם ויגונקי שליד ניז'ני טגיל, ומתחיל לעבוד בייצור מטוסים וטנקים עבור הצבא האדום. הוא סובל מקור נורא ומרעב, והוא כותב על המעבר משירות קרבי ליחידת תמך בעורף הרוסי:

...משמרת ביום העבודה ארכה 10 שעות. בחמשת השבועות הראשונים, קיבלנו אוכל רק פעם אחת ביום. לא ברור האם זה בשל ארגון לקוי, זלזול וחוסר התחשבות בצרכינו, או גרוע מכך, התנכלות לנו. את מנת היום היינו מקבלים ב-1 או 2 בלילה. לאחר יום עבודה, היית מגיע רעב לקסרקטין, נופל מותש על הדרגש וכאשר שקעת בשינה הגואלת "כמו מת" היה נשמע ב-2 בלילה קול קורא: "לקום!" היו מוציאים אותנו מהמיטות, ומוכילים אותנו, שורות שורות, מטושטשים, למסדר לצד השני של העיר שם נמצא חדר האוכל, ושם, חשופים לקור חיכינו שעה או שעתיים, עד שהחיילים מהגדודים האחרים יסיימו את ארוחתם. ואז באה הבליעה המהירה של האוכל החם ובסביבות שלוש לפנות בוקר, חזרה לצריפים.

היחידה שלנו התמקמה בהרי ביאשצ'אדי. לאחר מספר קרבות, ביום החמישי של הלחימה, ה-27 ביוני 1941, התחלנו בנסיגה. מספר ימים לאחר מכן, ערכה קבוצת חיילים אוקראינים מהגדוד שלנו (על נשקם). מאוחר יותר, כאשר נאלצנו לעבור מתחם של צנחנים גרמנים מתוגברים בכנופיות של אוקראינים, סיפרו לנו כי בין התוקפים היו גם אותם עריקים מהגדוד שלנו. המתקפות הקשות והקרבות נמשכו לאורך כל מסלול התקדמותנו לעבר קייב.

דפנה:

בהמשך עדותו אנו קוראים על השינוי הדרמטי בהתייחסות הרוסים לחיילים היהודים. המציאות הסובייטית מתגלה באופן שונה. פתאום הופך אבי מאזרח סובייטי שווה זכויות, חייל בשרות הצבא האדום, לחרוג בלתי רצוי. כיהודי יליד אוקראינה, נחשד כבוגד בפוטנציה, או פושע פורע חוק. ובשל מוצאו מגליציה, הוא משתייך, בעיני המשטר הסובייטי, ל"תוקפנים", לאלה שינצלו את ההזדמנות הראשונה כדי לחבור לגרמנים. זו הייתה הסיבה שאבי, כמו גם יהודים רבים נוספים, חרף רצונם העז להמשיך ולהילחם בנאצים, שוחררו מהצבא האדום

חיל הפרשים של פולין מול חיילי הפולשים של היטלר, 1939

אבי הצליח להשתחרר מגדוד העבודה 768 אליו השתייך ולנסוע לקזחסטן במטרה להתגייס.

אבי כותב:

בפברואר 1942 שוחררתי ע"י ועדה רפואית ונסעתי לאלמה-אתה, עיר הבירה של קזחסטן. עדיין חלמתי להתקבל לשירות קרבי ולהילחם בחזית.

שמעתי מסביבי, מפי האנשים, על האנטישמיות בצבא הפולני, על דחיית היהודים ועל ההתעללות שעוברת על אלה שהצליחו להתקבל. עוד אכזבה נוספה לשרשרת אכזבותיי. והיא באה מאלה שחשבת שאני משתייך למחנה שלהם...

מחוסר ברירה, ויתרתי על הגיוס לצבא הפולני והחלטתי לנצל את הידע שהיה לי בתחום האפייה. התחלתי לעבוד כאופה בשוב בשם קיינזרובצה שנמצא ליד עיר הבירה אלמה-אתה.

באותו הזמן חיפש אותי גיסי, משה בוקסר, שעבר תלאות דומות לשלי וניסה להתקבל לצבא תחת שם בדוי, אדם ויניצקי - שם לא יהודי - אך ללא הצלחה. לימים סיפר לי בעצב על אותה פגישה בועדת הגיוס ואיך יו"ר הועדה, רב סרן בצבא הפולני, כשהבין שמדובר ביהודי צרח עליו: "תסתלק מכאן יהודון, לך לפלשתינה!"

הפולנים בצבא אנדרס, ששהו בקזחסטן, התגלו עד מהרה כמפיצי אנטישמיות יעילים. הקזאחים, שעד כה בקושי ידעו מהו ומיהו יהודי, התחילו אף הם לחרף ולגדף את היהודים ואנו "זכינו" לשמוע זאת בכל מקום. פעם, בצאתנו מבית הקולנוע, אף הותקפנו ע"י קבוצת צעירים שצעקו לעברנו: "הכה יהודי, הצל את רוסיה!"

בחורף 1942-1943 מצבנו הורע. פתאום נשכחה עובדת היותנו יהודים והפכנו לפולנים טהורים אויבי נפשה של רוסיה. התחילו מאסרים, הגליות, פיטורים מהעבודה ולעיתים אף ביטול תלושי המזון. חיינו תחת האיום המתמיד שנושלך לכלא או שיגלו אותנו מעבר לחוג הצפוני. קיר של עוינות ושנאה הוקם סביבנו.

דפנה:

חרף גילויי האנטישמיות הקשים, אבי לא מוותר על רצונו להיות שותף למאבק נגד החיה הנאצית והוא

שוב למיטה ושוב השכמה לעוד יום עבודה שהתחיל בשבע בבוקר והסתיים בשבע בערב.

אמנם זכינו בצהריים להפסקת אוכל אלא שלא קיבלנו אוכל ויכולנו רק "ללעוס אבנים".

מקץ כחודש העניינים הסתדרו, הוקם מטבח גדודי שסיפק לנו שלוש פעמים ביום מרק מימי דלוח (wasserzupa) ולחם שחור לח.

בשל המזון הדל, הנטול בשר, שומנים, סוכר וויטמינים ובשילוב עם העבודה הקשה, היו האנשים מתנפחים מרעב ומתים.

התחילו עריקות רבות. בעיקר של יהודים שהיו עד כה לוחמנים ודרשו שישלחו אותם לחזית. בדרכים שונות היו משיגים מסמכים מזוייפים ובורחים לקזחסטן, בתקווה ששם יתקבלו לארמיה של צבא אנדרס, עליה דובר שהיא עומדת להשתתף בקרבות. נפגשתי עם אחד מהם (יהודי בשם סמל) והזהרתי אותו שנגזר עליהם עונש מוות ושהוא חייב מיד לברוח. דבר פגישתנו נודע לקצין הביון הנגדי של הגדוד ולמחרת היום נעצרתי, הושפלתי, עוניתי, והוכיתי, אך לא הודיתי בכלום. לבסוף שוחררתי.

דפנה מסבירה:

רבים מהיהודים ראו את ישועתם בהתגייסות לצבא אנדרס הפולני, אך שם ציפתה להם מציאות שונה לחלוטין.

כותב על כך אבי בעדותו:

בחורף 1941-1942 הגיע אלינו לניז'ני טגיל מסברדלובסק, קצין בדרגת סגן, שהיה נציג של צבא אנדרס, במטרה לגייס לצבא הפולני פולנים ששירתו בגדודי העבודה. מיד התנדבתי, יחד עם מספר חברים, אך אכזבתנו מיהרה להגיע - בגלל מוצאנו היהודי סירבו לגייס אותנו. נאלצנו להישאר ביחידה שלנו.

דפנה:

אלפי יהודים לא רצו לעבור לסדר היום ולא היו מוכנים להשלים עם האפליה נגדם. חלקם כתבו בקשות לשלחם לחזית וכאשר בקשותיהם נדחו, ניסו בכל דרך לצאת מגדודי העבודה, לנסוע דרומה (שם החל להתארגן צבא אנדרס) ולהגיע לחזית.

i streszczenie zeznania MEIRA GLASSA
zamieszkałego w AKKO przy ulicy Jud Gimmel 23.

Świadek Meir Glass, syn zamożnego piekarza
w Drehebyozu, urodzony tamże 17.I.1908 roku, wychował się
w rodzinie religijnej.

Życie jego pocięło się utartym i względnie
spokojnym szlakiem aż do 1939 roku.

Wybuch I-ej wojny światowej i ucieczkę wraz z
rodzeństwem i rodzicami do krewnych na Węgry, zastawiła słabe
i zatarte wspomnienia w umyśle młodego wówczas chłopca, mimo,
że spędził tam 7 lat swego dzieciństwa.

Po powrocie do ojczystego Drehebyozu i ukończeniu
szkół podstawowej, świadek rozpoczyna naukę rzemiosła w
warstatach slusarskich Seifert-Weleszyński w Drehebyozu,
gdzie też w kilka lat później otrzymuje dyplom czeladnika
slusarskiego.

W 1931 roku, świadek odbywa czynną służbę wojsko-
wą i w 1933 wraca do domu w stopniu plutonowego rezerwy
artylerii lekkiej, i zaczyna pracować, w spokojnych i uner-
mowanych warunkach aż do wybuchu 2-ej wojny światowej.

Wrzesień 1939-go roku wyrwa go po raz pierwszy z
domu i stawia oko w oko ze zgrozą wojny. Świadek wyrwany
ze swego cichego spokojnego, światka nie zadaje sobie sprawy
z przemian jakie wokół niego zachodzą. Chce walczyć i współ-
działać w wyniszczeniu hitlerowców. Nie rozumie dlaczego to,
tak bardzo zachwalane wojsko relikie ucieka w popiechu przed
niemiecką, dlaczego nie zajmuje się obroną nad Wisłą

החטיבתי ובו במקום עברתי ניתוח שהציל את רגלי ואולי גם את חיי. מאוחר יותר הועברתי לבית חולים צבאי בסרודבורו ונשארתי בו להחלמה במשך עשרה חודשים.

בעת שהותי שם נודעו לי פרטים על מות הגיבורים של גיסי, משה בוקסר, שנפל בקרב על רובע פראגה, החלק המזרחי של וורשה, בספטמבר 1944.

משה בוקסר ומותו

משה בוקסר בן יצחק, סוחר מדרוהוביץ', התגייס לחטיבת הרגלים הראשונה תחת השם אדם וינניצקי. לאחר השתלמות קצרה, כשהוא בדרגת סגן משנה, מונה למפקד מחלקה של מקלעים כבדים. מאוחר יותר קודם לדרגת סגן ומונה למפקד הפלוגה, וזאת הודות לידע הצבאי הרב שצבר ולעוז הרוח והגבורה שהפגין במהלך הקרבות הקודמים. בעת הקרב על פראגה, גילו הגרמנים התנגדות עזה, ולמרות זאת המשיך משה בקרב. פלוגתו כבשה את פראגה וניסתה לחצות את נהר הויסלה. מרבית חייליו נפלו בקרב, ואף על פי כן הצליח להשמיד שלושה קיני מקלעים כבדים ומרגמות של הגרמנים. לאחר מכן חדר, עם שניים מחייליו, לעמדה גרמנית מבוצרת, כבש אותה ומתוכה המטיר אש על הגרמנים. כשעה לאחר מכן התגנב לקרבת עמדה מבוצרת נוספת ובאמצעות רימוני יד הצליח לחסל את כל הצוות הגרמני שהיה בה, אלא שבאותם קרבות מרים, עלה על מוקש ונהרג.

דפנה:

בשל פציעתו, נאלץ אבי לעבור כ-14 ניתוחים. למזלו, היה לידו בן עירו, ד"ר וייסמן, שהיה המנתח הראשי במקום ולא איפשר את כריתת רגלו.

המלחמה תמה. אבי, שהיה חלש מאוד ולא החלים עדיין מפציעתו, הוזמן, לצורך החלמתו, לביתו של אחיו מיכאל. שם הוא פוגש לראשונה באניה גיסתו, ונקשרים ביניהם קשרים הדוקים מאוד. אניה מטפלת בו במסירות רבה ומסייעת רבות לשיקומו.

מחליט להצטרף לצבא הפולני - צבא קושצ'סקו, גם שם דרכו אינה קלה.

כך הוא כותב בעדותו על הגיוס לצבא קושצ'סקו הפולני:

במאי 1943 שמענו שמארגנים חטיבת רגלים פולנית. החלטתי להצטרף. נסעתי עם חברי לדיבובו Diwowo, שם היה משרד המלחמה הסובייטי שהפנה מתנדבים לנקודת האיסוף של החטיבה הראשונה של הצבא הפולני ע"ש קושצ'סקו.

אלא שכאן שוב ציפתה לנו אכזבה מרה: הסתבר שהסובייטים לא מפנים יהודים לצבא הפולני והם נשלחים בחזרה למקום מגוריהם האחרון. המסקנה הכאובה לגבינו היתה, שכדי להתקבל לצבא הפולני עלינו להתחזות לפולנים ולהסתיר את עובדת היותנו יהודים.

מכיוון שרציתי מאוד להתגייס ולהצטרף לכוח הלוחם בנאצים, התייצבתי תחת שם בדוי: יאן פוזונסקי והופנתי לנקודת האיסוף. בשל היותי תותחן קיבלתי הצבה לגדוד הראשון של תותחי השדה ולאחר אימון קל, יצאנו לחזית.

בגדוד שלי היו יהודים רבים: גנרל ויקטור גרוש, סגן יוליוש בקנרוט, שלימים שימש כנספח הצבאי הישראלי בפרוץ בדרגת אלוף משנה, סגן הנריק הוברמן, סגן ברודה, האחראי על סוללת 120 מ"מ וכן גם פנחס יונגרמן, התותחן אברהם וינקלר, הרופא קליינצבייג, הפרמדיק דטלקראמר ועוד.

בתחילה שימשתי בגדוד בתפקיד טופוגרף ומאוחר יותר - בכל הקרבות מלנינו ועד ורשה, שבהם השתתפה החטיבה שלנו - הייתי מפקד מחלקת הקשר.

בקרבות בלנינו איבדנו כמה מחברינו היהודים, אני זוכר את חלקם: רב"ט מקס ברינגס, הקצין רישרד סטים וכן סמל ברקוביץ', אחיו של לאונרד ברקוביץ', ששימש כאחראי האזור הצפון מערבי של פולין. לאחר הקרבות בלנינו, הופנתה שארית החטיבה שלנו לסמולנסק כדי לנוח ולהשלים את השורות.

בתחילת 1944 התקדמנו, תוך כדי ניהול קרבות קשים, לכיוון וורשה.

ב-17 בינואר 1945 התחולל הקרב על וורשה ושם נפצעתי קשה ברגלי. תחילה פינו אותי לתאג"ד

פרק ו': המסע ארצה לאחר המלחמה

לאחר המלחמה

הורי חוזרים לפולין

בתום המלחמה, שבו אבי, אחיו מיכאל וגיסתו אניה לפולין. עפ"י סיפוריה של אניה דודתי, בעת נסיעתם ברכבת, נשים רבות התרשמו ממראהו של אבי, חיפשו את קרבתו וקיוו לזכות בו. יש לזכור כי באותה תקופה נותרו גברים מעטים ונשים רבות נאבקו ביניהן על מנת להשיגם.

בהגיעם לפולין, נודע לאבי ולאחיו מיכאל גודל האסון שירד על משפחתם. מלבדם לא נותר איש מן המשפחה הגרעינית. למרות שהדבר היה באפשרותם, הם העדיפו שלא לחזור יותר לדרוהוביץ'.

בעדותו, מספר אבי על קורותיו לאחר המלחמה, על חזרתו, יחד עם אחיו מיכאל, למולדתם בפולין ועל האכזבה המרה המצפה להם שם:

"באוקטובר 1945, לאחר ההחלמה מפציעתי, נסעתי לאחי, שהיה באותו הזמן בכפר יורגה שבסיביר. שהיתי בביתו ארבעה חודשים ולאחר מכן נסענו שנינו לפולין, לעיר וולבז'ץ'.

ידענו שאין טעם שניסע לדרוהוביץ'. לא היה לנו בשביל מה. כל משפחתנו נרצחה ע"י האוקראינים ביער ברוניצה שליד דרוהוביץ'... החלטתי שעלי לבנות את חיי בוולבז'ץ'.

חשבתי שלאחר הטבח הנורא שהתרחש, האוקראינים נרגעו וניתן יהיה לחיות שם בשקט ולצפות לעתיד בטוח. אך שוב התברר לי שהייתי תמים ואופטימי ללא תקנה. למרות היותי נכה מלחמה שנפצע כחייל בצבא הפולני, שלחם למען שחרורה של פולין מהכובש הנאצי ושפך את דמו בקרב על וורשה בירתה של פולין, נתקלתי על כל צעד ושעל באנטישמיות קשה.

אבי המשיך לעיר וולבז'ץ' שבפולין ושם קיבל דירת שרד מפוארת מטעם השלטונות.

מאז שנפגשו הורי בקזאחסטן במהלך המלחמה, המשיכו לנהל ביניהם חליפת מכתבים על בסיס

ידידותי, כמכרים בני אותה העיר.

כשהחליט אבי להזמין את אימי להצטרף אליו, היא, שנותרה לבדה, נעתרה בשמחה להזמנתו.

בעקבות מה שעבר עליהם, החליטו שני האחים - אבי ודודי מיכאל - שלא להיפרד עוד, והחלו מיד בבניית עסק משפחתי משותף, תחנת קמח ומאפייה. האיומים האנטישמיים כלפיהם הלכו וגברו.

בעקבות הפוגרום שהתרחש בשנת 1946 בעיר קיילצה, בו נרצחו 42 יהודים באופן אכזרי ביותר, ויותר מ-80 נפצעו, היה ברור שהאנטישמיות בפולין עדיין לא תמה והיא מושרשת עמוק בקרב אוכלוסייתה. שניהם הבינו שסכנה נשקפת לחייהם, ומקומם אך ורק בארץ ישראל.

כותב אבי בעדותו:

"בהיותי בפולין, באזור הצפון מערבי המשוחרר שלה, קיבלתי, בשל היותי נכה, תחנת קמח ומאפייה אותם הפעלתי ביחד עם אחי מיכאל ועם אדם בשם אדמונד טיאגאר.

על מנת לשמור על המקום היפה בו היו, עבר טיאגאר עם משפחתו להתגורר שם.

ציפינו להכנסות יפות מהפעלת 'הנכס', אך שוב המציאות בפולין שלאחר המלחמה, טפחה על פנינו וניפצה את חלומותינו...

לאחר זמן קצר, פרצה למתחם כנופיה, שהשתייכה לארגון ה-NSZ, שדדה מכל הבא ליד כשהיא מעמידה את כל בני משפחת טיאגאר עם הפנים לקיר. כך הוחזקו במשך לילה שלם כשהם בטוחים שכל רגע יירו בעורפם.

לפנות בוקר נמלטו "הפרטיזנים הגיבורים" לא לפני שהבטיחו למשפחה המבוהלת שעוד יחזרו כדי "לסגור איתם חשבון".

באותה עת נפוצה ברחבי פולין השמועה על הפוגרום הנורא שנערך בעיר קיילצה. אלה היו פניה של פולין שלאחר המלחמה.

סוף סוף הבנו, שמקומנו לא בפולין, אלא במקום בו חייב כל יהודי להימצא. שיש להילחם על מנת להקים מולדת לעם היהודי. ואנו חייבים לעזוב את פולין ולהגיע, בכל מחיר, לפלסטין.

אימי מספרת לבתי ורד:

סביבנו הייתה אנטישמיות קשה. היו מביטים בנו ברחוב ואומרים: "תראו! עוד יהודי מסתובב עדיין ברחוב". הבנו שמקומנו איננו בפולין.

..."כשחזרתי לפולין בתום המלחמה, פגשתי את בעלי, שהכרתיו לפני כן. ב-8 ביולי 1946 התחתנו.

במחנה העקורים באוסטריה, 1946

המסע ארצה

דפנה:

לאחר שהורי הבינו שמקומם איננו בארץ מולדתם פולין, הם החליטו להצטרף לארגון "הבריחה", על מנת להגיע בדרך-לא-דרך לארץ ישראל.

ארגון הבריחה

תנועת "הבריחה" היה שמה של תנועת הגירה המונית של פליטים יהודים שהוקמה בשנת 1944, מיד לאחר שחרורה של פולין. התנועה נוסדה כהתארגנות ציונית, שלקחה על עצמה את האחריות להגירה הבלתי חוקית של כ-300,000 ניצולי שואה שרצו להגיע אל חופי ארץ ישראל.

התנועה הוקמה בוילנה, בלובלין ובצ'רנוביץ' על ידי פרטיזנים ואנשי מחתרת יהודים. אחד ממייסדיה היה אבא קובנר, ממנהיגי הפרטיזנים בגטו וילנה. לאחר מכן עברה לחסותו של ארגון "ההגנה" והפכה לאחד

הגורמים המשמעותיים במפעל ההעפלה ובמאבק להקמתה של מדינת ישראל.

אחת ממשימותיה הראשונות הייתה השבת ילדים יהודים, שהוסתרו בקרב משפחות לא יהודיות, לקרוביהם.

בראשית 1945 נפתח, בין פולין לרומניה, נתיב הבריחה הראשון. אחר כך המשיך הנתיב לגרמניה, לאוסטריה ולאיטליה, במטרה להגיע אל מחנות העקורים שהוקמו שם.

רוב היהודים הבינו, שלא יוכלו לשוב אל מקומות מגוריהם הקודמים ולשקם בהם את חייהם, וכי עליהם לנטוש את אדמת אירופה. כל האשליות התנפצו לרסיסים, כולל האמונה בברית המועצות, שמקרבה יקום, כביכול, "עולם חדש".

כבר בראשית פעילותו בפולין, דאג ארגון "הבריחה" להחיש את יציאתם של היהודים משטח ברית המועצות. ראשונים היו חברי תנועות הנוער, שיצאו מברית המועצות והגיעו לפולין, ביניהם היו גם הורי נוצר גם מסלול בריחה נוסף, שפעל מלטביה, מליטא ומביילורוס. תנועת "הבריחה" הייתה התנועה הבלתי

אבי וחיים רוטמן - שטאייר, אוסטריה

הם מהגרים לארה"ב ולא שבים לארצות מולדתם באירופה, ולפניהם רק מטרה אחת: להגיע לארץ ישראל!

הבחורים הארצישראלים, חיילי הבריגאדה היהודית ושליחי המוסד לעליה ב', עשו כל שביכולתם, במסירות נפש בלתי רגילה, כדי לסייע להם בתהליך הקשה של השיקום. היה זה מפגש ראשון ומרגש בין לידי הארץ לבין הניצולים.

ככל שחלף הזמן התברר כי תנועת "הבריחה" חרגה מעבר למתכונתה המקורית. תנועתם הבלתי פוסקת

לגאלית הגדולה של העת החדשה.

הורי מצטרפים אף הם לתנועת "הבריחה", ותחנתם הראשונה היא העיר שטאייר שבאוסטריה.

כותב אבי בעדותו:

"גנבנו גבול ולאחר תלאות רבות הגענו לאוסטריה. נשארנו שם שנה, בין 1945-1946, במחנה שנקרא "לאגר שטאייר".

הורי, דודי ודודתי הצטרפו אל מסעם של המוני הפליטים היהודים. מסעם החל בפראג שבצ'כיה והסתיים בעיר לינץ שבאוסטריה.

מאוחר יותר עברו לעיר שטאייר, אף היא באוסטריה. האוסטרים חילקו לפליטים מנות מזון שהכילו כ-1,200 קלוריות ליום (שהם כמחצית מהמינימום הדרוש לאדם). הצבא האמריקאי השלים את מנת המזון היומית ב-500 קלוריות נוספות והג'וינט השלים עוד 80 קלוריות.

בלינץ מונה דודי מיכאל למפקד המחנה והיה מופקד על חלוקת המזון היומית לעקורים. חייל בריגאדה לשעבר, אפרים רוזן, היה האחראי על האנשים ועל העברתם לאיטליה בדרך לארץ למחנה העקורים.

מחנות העקורים

מיד עם תום המלחמה, במאי 1945, הוברחו היהודים לשטחים שהוחזקו בידי בעלות הברית בגרמניה, באוסטריה ובאיטליה, שם הוקמו מחנות העקורים. כ-250,000 איש, פצועי גוף ונפש, התקבצו ובאו אליהם וחיו בהם בתנאי צפיפות קשים. חלק מן הפליטים אף שוכנו בתוך מחנות הריכוז וההשמדה שזה עתה שוחררו. במיוחד גדול היה חלקם של מחנות העקורים שהוקמו בדרום גרמניה, באזור מינכן, בשטח שהיה נתון לשליטה אמריקאית. בשנים שבין 1944-1948 נדדו המוני פליטים יהודים, ששרדו את השואה, אל מחנות העקורים, כשפניהם לארץ ישראל.

פליטי מלחמה אלה, ממחנות הריכוז ומהיערות, שלא תמיד ידעו אם נותר בחיים מישהו מבני משפחתם, נשאו את אובדנם וכליבם החלטה נחושה; שאין

מילאנו, 1948

נדד איתם לאיטליה, ושהה איתם ב"וילה קוסטרה למברה" עד היום בו נולדתי. למחרת, ב-13 בפברואר 1948, עלה ארצה. הורי עלו כמה חודשים מאוחר יותר.

המסע לאיטליה

המסע הרגלי לאיטליה, דרך הרי האלפים, היה מפרך ורצוף קשיים רבים. ממשלת איטליה התנגדה נחרצות לרעיון שפליטים יהודים יבואו אליה. עם זאת, יש לומר שהעם האיטלקי, עם חביב, אנושי ומסביר פנים, לא קיבל על עצמו ברצינות את המדיניות הרשמית. הפקידים האיטלקים הכירו היטב את ארגון "הבריחה" והיו מרבים "לטעות" או, במילים אחרות, להתעלם מההוראות הרשמיות.

מספרת על כך אימי:

"...זה היה בנובמבר 1947. מסלול בריחתנו עבר משטאייר שבאוסטריה, דרך האלפים, לאיטליה. עברנו בדרכים שונות, קודם לברטיסלאבה ומשם

של מאות אלפי ניצולי שואה לכיוון מרכז אירופה ודרומה, והתקבצותם במחנות העקורים, יצרה בעיה בינלאומית, שרק הקמת מדינה יהודית בארץ ישראל יכלה לפתור. רק מדינת ישראל יכלה לקלוט את כל האנשים האלה ולתת להם אפשרות להקים בה את ביתם. למזלנו, הן הועדה האנגלו-אמריקאית שהוקמה בשנת 1946, והן "ועדת אונסקו"פ", שהוקמה בשנת 1947, הגיעו למסקנה שיש לאפשר לניצולים לעלות לארץ ישראל.

דפנה:

אבי, שהיה עדיין פצוע ברגלו, נאלץ לעבור טיפולים רפואיים בבית החולים המקומי בעת היותו בלינץ. לידו שכב בחור צעיר מוורשה. השניים התיידדו מאוד, וכשהגיעה אימי לבקר את אבי, שאלה בלשון הקוד היהודית: "האם זה עמך?" (שפירושו - האם אתה 'משלנו'?) "כן!" ענה הבחור. שמו היה חיים.

מאז נקשרו קשרים ייחודיים ביניהם וחיים הפך ל"בן מאומץ" של הורי. הוא הצטרף אליהם למחנה בלינץ,

הקבוצה שאבי העלה ארצה - וילה בורומאו, איטליה, 1948

באותה תקופה כותב חיים חפר את שירו הידוע:

בין גבולות

בין גבולות, בין הרים, ללא דרך,
בלילות חשוכי-כוכבים,
שיירות של אחים, בלי הרף,
למולדת אנו מלווים.

לעולל ולרך-
שערים פה נפתח.
למך ולזקן-
אנו פה חומת מגן!

אם השער סגור, אין פותח-
את השער נשבור וניתוך.
כול חומה בצורה נגח,
וכל סדק נרחיב ונפרוץ.

לעולל ולרך...

שיירה, אל בכי ואל צער,
השען על זרועי סב זקן
גם לזה שסגר את השער
יום יבוא של נקם ושילם!

לעולל ולרך...

הועברנו לאוסטריה. תחילה שהינו בווינה ואח"כ למעלה משנה בשטאייר ומשם התחלנו את דרכנו לאיטליה; כל הפליטים צוידו בדרכונים מזוייפים. המסע הרגלי החל דרך העיר לינץ, שם נתקלנו בשוטר צרפתי שלקח מכל היהודים את דרכניהם ולא איפשר להם לעלות לרכבת. כל הקבוצה נאלצה לחזור למחנה. רק בשעה שש בערב למחרת קיבלנו בחזרה את הדרכונים שלנו ואיפשרו לנו לעלות שוב לרכבת ולהמשיך ליעדנו.

בנקודת הגבול, ליד העיר אינסבורג, חיכו לנו משאיות שהעבירו את הפליטים לאיטליה. אני הייתי כבר בהריון, בחודש השביעי, וסבלתי מהקאות קשות. לאחר נסיעה שנמשכה ארבעה ימים, הגענו לגבול האיטלקי הנמצא באלפים. המדריך הוביל אותנו בשלג שכיסה את ההרים. הדרך הייתה קשה מאוד, במיוחד לבעלי, שהיה פצוע ממלחמת העולם השנייה, (הוא נפגע ברגלו השמאלית מפגז בעת הקרב על שחרור וורשה). שנינו התקשינו מאוד בהליכה.

בגבול האיטלקי נתפשנו על ידי השוטרים האיטלקים, שהובילו אותנו לתחנת המשטרה. כולנו חששנו מאוד שמא שוב נוחזר למחנה העקורים שבאוסטריה, אך להפתעתנו, זכינו ליחס אוהד ולמזון.

כעבור יומיים, לפנות ערב, הגיעו אנשי הבריגאדה במשאיות אמריקניות סגורות והובילו אותנו למחנה קיארי שבצפון איטליה. שם שהינו כחודש ימים וקיבלנו שפע של אוכל מהג'וינט ומאונר"א.

לאחר שהייה קצרה במילאנו הועברנו ל"וילה בורומאו". זו הייתה טירה שהייתה שייכת לאציל איטלקי והושכרה ע"י אנשי הג'וינט. היינו קבוצה של כ-100 איש. בינינו היו פרטיזנים רבים. שהינו באיטליה במשך שנה. בעלי סייע בהעברת העולים לארץ ישראל. ואז, ב-12 בפברואר 1948, נולדה בתנו דפנה.

לאחר מסע מפרך, הגיעו הורי ל"וילה קוסטרה למברה" (בורומאו) הנמצאת בסמוך למילאנו, שם נולדתי. הווילה שימשה כמחנה עקורים.

בעדותו כותב אבי:

"לאחר מכן, בשנים 1947-1948 שהינו באיטליה, ליד מילנו, בוילה "קוסטרה למברה" שם נולדה בתי".

ובעיקר נחישות היו נחוצים כדי לעמוד במשימה הקשה הזאת.

באיטליה, ובסמוך לערי הנמל בדרום צרפת, נוצרו כעין מחנות - "קיבוצים", ששוכנו בטירות מחוץ לעיר.

איך חיו האנשים במחנה העקורים?

במחנות העקורים נוצרה כעין התארגנות חברתית. הוקם ועד מרכזי של הפליטים היהודים, גוף שנבחר בדרך דמוקרטית, והוא שדאג לכל צרכי היום-יום של האנשים. מאחר ובין הפליטים במחנה היו פרטיזנים ליטאיים רבים, שהעריכו את אבי, הם בחרו בו כראש המחנה ב"וילה קוסטרה למברה" והוא זכה להערכה רבה מצידם.

איטליה הייתה היעד הסופי של מסלול "הבריחה". בעיני הניצולים נראתה כמעט כ"ארץ המובטחת" כיוון שהייתה ציון דרך חשוב בדרכם ארצה. ממנה והלאה הייתה העלייה נתונה בידי המוסד לעלייה ב' הארצישראלי והוא היה זה שקבע מתי תפליג האוניה (הבלתי לגאלית) ומי יהיו האנשים שיעלו עליה.

דפנה מספרת, עפ"י עדותו של חיים רוטמן:

העברת היהודים לאיטליה הייתה קשה במיוחד, בשל הצורך לעבור את הרי האלפים, שנעשתה בהדרכתם ובהובלתם של פעילי ארגון "הבריחה".

זה היה גם מסלול בריחתם של הורי, כשאימי כבר בהריון מתקדם איתי.

הרבה תושיה ואומץ לב (בתוספת לא מעט שוחד)

אימי ואחיה אבא, 1946

משמאל לימין: אבי, אימי, דודי מיכאל ודודה אניה, 1946

כשנודע לאבי על הולדתו, השמחה הייתה רבה והוא יצא לעיר, יחד עם חיים, כדי לשתות ולחגוג. הם שתו ושתו עד שהשתכרו כלוט... חצי שנה לאחר מכן, בספטמבר 1948, עלינו שלושתנו ארצה.

ביקור בוילה בורומאו, 2012

אחד הסיפורים המשעשעים מאותה תקופה היה "סיפור המלאכים". ומה היה?

מדי חודש קיבלה הקבוצה הקצבת מזון. כל אחד התבקש לחתום על קבלת המצרכים. כיוון שההקצבה לא הספיקה, התחפש כל אחד מהקבוצה לשלושה אנשים שונים שעבורם, כביכול, קיבל את מנת המזון. כאשר מי מהאנשים היה נשאל עבור מי כמות המזון הגדולה הזאת, היה משיב: "עבור המלאכים"...

על פי עדותו של חיים רוטמן, החיים באיטליה היו נעימים למדי, המזון הספיק לכולם, התפתחו במקום חיי חברה אינטנסיביים וקשרי חברות יפים.

אימי הגיעה למחנה בחודשי הריונה האחרונים, וכשכרעה ללדת נסעה עם אבי לבית החולים במילאנו, שם נולדת.

על פי עדותה של אימי, היא שהתה בבית החולים שבוע ימים. אימי סיפרה כי האחיות הנזירות גילו כלפיה יחס חם ואוהד. בתקופה קצרה זו אף הצליחה לקלוט מעט מן השפה האיטלקית.

נולדתי ב-12 בפברואר 1948, ערב עלייתו של חיים רוטמן ארצה.

קורות שאר בני משפחתנו, שנותרו בחיים

אחיה של אימי, **אברהם (אבא)**, שירת כקצין בצבא הפולני תחת פיקודו של אנדרס והגיע, במסגרת שירותו, גם לארץ ישראל. חלק מחבריו החליטו להישאר בארץ ואילו הוא המשיך לאנגליה, ללונדון. שם הכיר את בלה, סטודנטית צעירה ממוצא סקוטי.

אבא, אחי אימי, עם ילדיו קתרין, אלכסנדר ורובי

הם נישאו ועברו להתגורר בעיר תרננט שבסקוטלנד. נולדו להם שלושה ילדים: אלכסנדר (נולד בשנת 1947), קתרין (1948) ורובי (1950). לילדיו של אבא אין כל זיקה או קשר ליהדות.

לימים, הוא נפרד מאשתו, שלא הייתה מוכנה להשלים עם התמכרותו להימורים ולטיפה המרה, ובסופו של דבר נפטר חולה ובודד.

עם זאת, בזיכרון המשפחתי נותר אבא (אברהם) כדוד וכאח טוב ומסור. לאחר תום המלחמה נסע לבקר את הורי, ששהו באותה עת במחנה העקורים באוסטריה, והביא עימו מתנות יקרות לאימי.

אבא עשה רושם רב על כולם והפליא לשחק שחמט עם כמה יריבים, באופן סימולטני, ולנצח את כולם.

לצערי, הוא מיעט לשמור על קשר עם אימי, אחותו (אף על פי שאהבה אותו מאוד) ועל מותו נודע לנו רק באמצעות מכתב שנשלח על ידי שלמה מגרמניה. עם עלייתנו ארצה, המשיך לשלוח לנו חבילות ובהן דברים משובחים, כמו גרביים סקוטיות, תיק עור, נעלי זמש ועוד.

לאחר מלחמת ששת הימים, קיבלנו מדודי אבא מכתב נפוח מגאווה על מעללי הצבא הישראלי וניצחונותיו המפוארים. המכתב היה ספוג במשפטים פטריסטיים והביע הזדהות עמוקה עם הנעשה בארץ. התרגשתי מאוד לקריאתו וחשבתי, לתומי, שבעקבות האירוע המכונן שקרה לנו, ימהר דודי לארוז את מזוודותיו ויגיע ארצה...

מה שחיזק את תחושתי זו היו סיפוריה של אימי שכאשר הייתי ילדה קטנה והיא רצתה להאכילני, היתה אומרת לי: "מה יהיה כשהדוד אבא יגיע ארצה..."

איזה מתנות יביא לנו, והיכן נטייל איתו..." החלומות שלה ליוו אותי במשך כל ימי ילדותי ונעורי, והנה, כאשר הגיע מכתבו, הייתי בטוחה שהגיע הרגע והם עומדים להתממש. על כן ישבתי מיד וכתבתי לו, בהתלהבות רבה, הזמנה לעלות ארצה, לחיות עימנו ביחד כשהוא מחובק ע"י המשפחה והחברים שחיכו לו כאן כל השנים...

לצערי, ולאכזבתי הרבה, לא זכיתי אפילו במענה למכתבי...

בראשית שנות ה-80 התבשרנו על מותו. בילדותי ובנעוריי הייתה דמותו של דודי אבא נערצת

שלמה, אחי אימי, עם אשתו לוטה ובתו אושי

עלי. רק ברבות השנים, לאחר מותו ולאחר מותה של אימי, כשנפגשתי עם משפחתו בסקוטלנד, הסכימו לספר לי על תלאותיו ועל הסבל הרב שגרם להם. אני מוצאת בסיפור חייו של דודי אבא את השבר הגדול שבא בעקבות אובדן המשפחה והחברים, וחורבן העולם התרבותי והחברתי שאליו השתייך. זו הייתה התרסקות טרגית. אבא, כנראה, התקשה לשקם את עצמו. ייתכן וגם נישואיו לאישה זרה, לא יהודיה, והתרחקותו משורשיו היהודים, גרמו לכישלון ניסיונותיו לחיות חיים אחרים. לא לכל מי ששרד את המלחמה היו די תעצומות נפש כדי להתמודד עם תוצאותיה. ייתכן ומסקנותיו בתום המלחמה היו שאין טעם להישאר יהודי, לשמור על זהותו ולחיות בארץ ישראל יחד עם בני משפחתו וחבריו. לעולם לא נדע מדוע הוא העדיף לבנות לו חיים אחרים "שם".

שלמה, אחיה השני של אימי, עבר את תקופת המלחמה ברוסיה. הוא לא שירת בצבא, אלא היה פליט שהגיע עם תום המלחמה לעיר וורצלב שבפולין, שם נפגש עם אימי ואבי. לאחר שהחליטו לעלות ארצה, הם השאירו לו את דירת השרד שקיבלו. בהיותו בוורצלב, הכיר שלמה אישה צעירה, גרמניה בשם לוטה, והם החליטו להתחתן. שלמה ואשתו התיישבו בעיר קרייפלד, שם זכה, כנראה, בהטבות ובזכויות סוציאליות רבות. הוא רכש דירה, עבד כנגר, ונולדה בתו - אושי.

באמצע שנות ה-50, כאשר בפולין הונהגה מדיניות החדשה של גומולקה, שאיפשרה ליהודים לצאת את פולין, הגיע שלמה ארצה כתייר ואף ניסה לבדוק אפשרות עליה. אלא שהתרשמותו הייתה שהארץ ענייה, חסרת תשתיות, ואינה מתאימה למגורי משפחתו. וכך, לצערנו, בחר בגרמניה המערבית, המבוססת, כמקום מגוריו ובה חי במשך כל שנותיו. הוא היה עוד חלק ממשפחתנו שהעדיף לחיות בתפוצות ולא להיות מזוהה כיהודי.

אני זוכרת, שבהיותי עדיין ילדה, הגיע דודי שלמה לביקור כשהוא מצויד בכל טוב: נקניקים, אגוזים - דברים שהיו אז יקרי מציאות בארץ - וגם זכור לי הסרוויז היפה שהביא להורי. בעת שהותו בארץ, ביקר דודי שלמה את יוצאי דרוהוביץ' וישב ארוכות

עד לכתיבת הסיפור המשפחתי, לא ידעתי שדודי **מיכאל**, אחיו של אבי, היה נשוי לפני המלחמה לקרובת משפחה מבולוחוב שבגליציה המזרחית ונולד להם ילד או ילדה (אינני יודעת בדיוק). חיפשתי ב"יד ושם" עדויות על כך, אך לא מצאתי דבר. מוזר בעיניי שמיכאל לא דאג לתעד פרטים אישיים כה חשובים והעדיף לגנוז את סודו בקרבו.

על פי עדויות בני העיר, היה דודי מיכאל פעיל מאוד בתנועה הציונית ואף עמד בראשה. במסגרת תפקידו העלה בשנות ה-30 קבוצות צעירים, חברי התנועה, לארץ ישראל. מאוחר יותר, כשמשפחתנו עלתה ארצה בשנת 1948, נפגשו הורי עם חברים אלה.

על פי עדויותיהם של אותם בני עיר, היה אבי ידוע כגבר נאה מאוד ואלגנטי, רכוב תמיד על אופנוע. הוא אהב מאוד ללכת לקולנוע, התעניין בשחקנים ובשחקניות והיה נוסע להצגות אופרה בלבוב. גם בהיותו בארץ, למרות התנאים הקשים והאווירה החלוצית שעדיין אפיינה את דרך חייהם של האנשים פה, היה מקפיד תמיד בלבשו ומטפח את גופו גם לאחר יום עבודה מפרך, ואנחנו צחקנו כששמענו שנהג בצעירותו לעשות מניקור ופדיקור.

בעיקר עם דודי מיכאל, כשהם מעלים זיכרונות מדרוהוביץ', עיר ילדותם, צוחקים, נהנים, ומתארים כל סמטה ורחוב בעיר. כמה הנאה ואושר הביאו פגישות אלה לשניהם.

במשך כל השנים היו חילופי מכתבים (בגרמנית) בין אימי לבין דודה לוטה, אשתו של שלמה.

בשנות ה-60 וה-70 היא נהגה לשלוח לנו חבילות בגדים וצעצועים. במיוחד אני זוכרת בובה גדולה, שהולכת ומדברת ולה שתי צמות שחורות, שקיבלתי מהם במתנה, וגם את הטרנזיסטור הראשון שהם שלחו לנו.

עם זאת, העדיף דודי שלמה לבלות את חופשותיו בשווארצוואלד שבגרמניה ולא בארץ. אולי משלוחי חבילות הבגדים והמתנות נועדו לנקות את מצפוני. אימי ואבי תמיד קיוו בליבם שלאחר המלחמה תתלכד כל המשפחה שנותרה בחיים, ותחיה יחד בארץ, כפי שנהגה לחיות לפני כן. אך תקוותם זו נחלה אכזבה והם נותרו עם תחושת החמצה גדולה. זכור לי שלא פעם בעת לכתנו ברחוב בעכו, כשחלפנו על פני חנות רהיטים גדולה, הייתה אימי אומרת בצער: "לו שני אחיי היו מגיעים לכאן ועוסקים במקצועם, הנגרות, היו מצליחים מאוד".

בשנת 1978 דוד שלמה החליט לשלוח ארצה את בתו אושי, בת ה-16, למחנה נוער ציוני. מאז התהדקו הקשרים בינינו. באותה שנה ביקרנו, משה ואני, בביתו והתקבלנו בסבר פנים יפות, באהבה ובחום. בתום הביקור לקחנו עימנו את דודה לוטה לטיול משותף בהולנד.

שלמה נפטר בגרמניה בראשית שנות ה-90. תחילה נקבר בבית קברות נוצרי-גרמני אך הקהילה היהודית העשירה של עירו קרייפלד, החליטה להעבירו לקבר ישראל בבית הקברות היהודי שבעיר. אלא שמעולם, ואולי באופן סמלי, לא הוקמה מצבה על קברו. זאת מאחר ובתו חוששת מידם המרושעת של הניאונאצים ומפגיעה בה ובמשפחתה.

הכינוי של שלמה במשפחה היה "שלמה תם". נראה לי שאימי נטרה לו טינה על כך שלא סייע לה בעת המלחמה, בתקופה הקשה שעברה עליה בסטלינגרד. אני, כילדה, חשתי בכך בעת ביקורו בארץ.

פה-אמר אדני ידוד
 בקבצי ו את-בית ישראל
 מן-העמים אשר נפצו בם
 ונקדשתי בם לעיני הגוים
 וישבו על-אדמתם
 אשר נתתי לעבדי ליעקב:
 וישבו עליה לבטח
 ובנו בתים
 ונטעו כרמים
 וישבו לבטח

יחזקאל בן, 26/25

